

Wilhelm Radloff, *Manas Destanı: Kırgız Türkçesi Metin-Türkiye Türkçesi Çeviri*, yayına hazırlayan Emine Gürsoy-Naskali, TÜRKSOY yayınları: 1, Ankara 1995, 278 s.

Kırgız Türklerinin yazılı edebiyatlarının çok yeni olmasına rağmen, köklü bir sözlü edebiyat gelenekleri vardır. Bu edebiyatın en mühimi şüphesiz Manas destanıdır. Kara Kırgızların Ulu Yüz bölgesinde idare âmiri iken, Nogaylılar zamanında Manas ve oğlu Semetey adlı kahraman savaşçıların yaşadığına dair hazırladığı bir raporu 1849 yılında hükümetine sunan Franel isimli Rus yönetici, hazırladığı bu raporla destan hakkında ilk bilgileri veren kişi olmuştur. Destan, Manas isimli kahramanın nezdinde Kırgız Türklerinin her bakımdan tarihini, geleneklerini, inançlarını kısacası sosyo-kültürel hayatlarını ortaya koymaktadır. Manas destanını ilim âlemine ilk tanıtan kişi ise Wilhelm Radloff'dur. Radloff, 1869 yılında Kara Kırgızlar arasında yapmış olduğu araştırmalar sırasında Sarı Bağış, Bugu ve Solto boylarına mensup manasçılardan derlediği Manas destanını, Kiril harfleriyle yazılmış transkripsiyonlu Kırgızca metin, sözlük ve Almanca tercümesiyle birlikte 1885 yılında neşretmiştir. Bu neşir, Radloff'un, Türk kavimlerinin sözlü edebiyat örneklerini ihtiva eden Proben adlı eserinin beşinci cildinde yer almaktadır. Radloff'un neşrinden sonra Manas destanına büyük önem veren Kırgız aydınları, 1917-24 yılları arasında yapmış oldukları araştırmalarda 400.000 mısraı aşan Manas destanına ait çeşitli rivayetleri tespit ettiler. Bu rivayetlerin bir kısmı 1925, 1941 ve 1956 yılında neşredilmiştir. Yine Sagımbay Orozbekoğlu (Sagımbay Orozbek uulu) başta olmak üzere bazı ünlü manasçılardan derlenen Manas metni, 1958 yılında, 4 cilt hâlinde neşredilmiştir. Derlemenin Sagımbay Orozbekoğlu'na ait olan Manas bölümü (180.000 mısra civarında) 1978 ve 1984 yılında yeniden neşredilmiştir. Manas destanının en uzun varyantı -Manas (84.514 mısra), oğlu Semetey (316.157 mısra) ve torunu Seytek (84.697 mısra) üçlemesi olarak anılmaktadır. Sagımbay Orozbekoğlu'ndan sonraki en ünlü manasçı olan Sayakbay Karalayev'den derlenmiştir. Başka bölümlerle birlikte 500.000 mısraı aşan bu derleme, 1984-1991 yıllarında beş cilt (Manas iki cilt, Semetey iki cilt ve Seytek bir cilt) olarak neşredilmiştir. Çin Halk Cumhuriyeti'nin Doğu Türkistan bölgesinde yapılan araştırmalar sonucunda da yetmişe yakın manasçı tespit edilmiş, bunların en ünlüsü olan Yusuf Mamay (Cusup Mamay) isimli manasçıdan 210.000 mısraın üzerinde Manas metni derlenmiştir. Bu metinlerin de bir kısmı neşredilmiştir.

Dünyanın en uzun destanı olmak gibi bir özelliğe sahip olan -ki bütün rivayetlerin toplamı bir buçuk milyon mısraı bulmaktadır- Manas destanının tercümesi üzerinde ülkemizde bugüne kadar, ne yazık ki, sadece iki çalışma mevcuttu. Bunlardan biri Şaziye Berin'in 1934 yılında İstanbul Üniversitesinde mezuniyet tezi olarak hazırladığı Radloff'un Almanca tercümesine dayanan Manas tercümesi, diğeri de Prof. Dr. Abdülkadir İnan'ın Sağımbay Oroz-bakoğlu rivayetinden özetleyerek mensur metin şeklinde çevirdiği ve 1972 yılında neşredilen Manas tercümesi.¹ Manas destanı üzerinde çalışmak isteyen araştırmacıların önünde bu iki kaynaktan başka müracaat edecekleri Türkiye Türkçesine tercüme edilmiş başka bir metin yoktu. Kırgız Türklerinin olduğu kadar, bütün Türklük âleminin de müşterek kültür hazinelerinden olan böylesi kıymetli bir şaheserin bugüne dek Türkiye Türkçesine çevrilmiş tam bir metnin bulunmaması gerçekten büyük bir eksiklikti. Ancak, Türkiye'nin girişimleri sonucu UNESCO tarafından 1995 yılının, 1000. yılı münasebetiyle, Manas destanını kutlama yılı olarak kabul edilmesi, dünyada ve Türkiye'de dikkatlerin bu destan üzerinde toplanmasına ve birtakım kutlama faaliyetlerinin düzenlenmesine sebep oldu. İşte ülkemizdeki Manas kutlamaları çerçevesinde yapılan faaliyetlerin en güzeli ve yararlısı, hiç şüphesiz, Prof. Dr. Emine Gürsoy-Naskali'nin, 12.454 mısralık Radloff metninin tamamını Kırgızca aslından Türkiye Türkçesine çevirmesi olmuştur. Nitekim eser TÜRKSOY (Türk Kültür ve Sanatları Ortak Yönetimi Genel Müdürlüğü) tarafından neşredilir edilmez, büyük takdir toplamış ve Manas destanı üzerinde araştırma yapmak isteyenlerin yegâne kaynağı olmuştur.

Kitap; Giriş (s. 9-15), Kırgız Türkçesi Metin ve Türkiye Türkçesi Çeviri (s. 17-261), Düzeltmeler ve Notlar (s. 263-268) ve İndeksler (s. 269-278) olmak üzere toplam dört bölümden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde ana hatları ile Kırgız Türklerinin tarihi, bugünkü yurtları ve Manas destanının tarihî zemini ile kaynağı ortaya konmaktadır. Bu bölümde, destanın bölümler hâlinde özeti de verilmiştir.

Yedi bölümden oluşan destan metni, "Kırgız Türkçesi Metin ve Türkiye Türkçesi Çeviri" başlığı altında ve üç sütun hâlinde verilmiştir. Birinci sütunda Radloff'un neşrettiği Kiril harfleri ile yazılı Kırgızca metin bulunmaktadır. Ancak burada kullanılan Kiril alfabesi, Radloff'un kullandığı

¹ Abdülkadir İnan, *Manas Destanı*. 2. baskı, Millî Eğitim Bakanlığı yayınları: 2127, bilim ve kültür eserleri dizisi: 438, tarih dizisi: 9, İstanbul 1992, 183 s.

Kiril transkripsiyon alfabesi değil, bugün Kırgızistan'da kullanılmakta olan Kiril alfabesidir. Bu yüzden Radloff'un tespit ettiği fonetik özellikler bu alfabenin gerekleri ve sınırları dahilinde yansıtılabilmektedir. İkinci sütun, Lâtin harflerine aktarılmış Kırgızca metne ayrılmıştır. Aktarma yapılırken é (kapalı e) ve ñ (nazal n) dışında bugünkü Türk alfabesinde kullanılan harflerle yetinilmiş; ä, q, w, x gibi ilâve harfler kullanılmamıştır. Yalnız metinde kullanılan ğ, arka damak g'sini karşılamaktadır. Üçüncü sütunda ise metnin Türkiye Türkçesi çevirisi yer almaktadır. Metin, Kırgızca aslından, büyük ölçüde, mısra mısra karşılayacak şekilde Türkiye Türkçesine tercüme edilmiştir. Böylece Türk okuyucusuna metnin aslı ile tercümesi arasında mukayese edebilme imkânı da getirilmiştir.

Radloff'un Kara Kırgızların Sarı Bağış boyuna mensup bir manasçıdan derlediği ve "Manas'ın Doğuşu" adını taşıyan ilk bölümdeki (164 mısra) önemli noktalar şunlardır: Manas'ın soyu ve doğum yeri (m. 1-9); Çıyrıçı'nın (Manas'ın annesi) çocuğunun olmaması ve babası Cakıp Han'ın bir çocuk vermesi için Tanrıya yalvarması (m. 10-41); yeni doğan çocuğa Manas adının verilmesi ve çocuğun geleceği hakkında çeşitli kehanetlerde bulunulması (m. 42-65); beşikte konuşmaya başlayan Manas'ın kâfirleri yeneceğini bildirmesi (m. 62-72); ileride iyi bir savaşçı olması için yetiştirilmek amacıyla Cakıp Han tarafından Bakay Han'ın görevlendirilmesi (m. 73-148); Manas'ın çabucak büyüüp yiğit bir delikanlı olması, Hokand ve Buhara'yı haraca bağlaması ve Kaşgarda bulunan Çinlileri Turfan'a, Turfan'dakileri Aksu'ya sürmesi (m. 150-164).

"Almambet'in Müslüman Olup Er Kökçö'yü Terk Etmesi ve Manas'a Katılması" adını taşıyan ikinci bölüm 1862 mısradan oluşmaktadır. Bu bölüm kendi içinde de iki kısma ayrılır. Birinci kısım Almambet isimli kahramanın, doğumundan Müslüman olup Manas'ın yanına gitmesine kadar geçen süredeki hâdiseleri (m. 1-1131) ihtiva etmektedir. Almambet, Oyrot kabilesinden Kara Han'ın oğludur. Dünyaya geldiğinde Ala Dağ isimli sıra dağlar korkudan eğilir, akar sular korkudan durur. Bütün bu olağanüstü hâdiseler onun ileride büyük bir kahraman olacağına işarettir. Bir gün Er Kökçö isimli kahraman, sağ taraftan Manas'ın, sol taraftan da Kara Nogoy Camgırçı'nın sıkıştırması sonucu, maiyeti ile birlikte Oyrotların bulunduğu bölgeye gitmeye karar verir. Isık Köl'ün kenarına vardığında Almambet ile karşılaşır. Almambet'i karşısında gören Er Kökçö, önce korkuya kapılır; ancak bir müddet sonra bu karşılaşma Almambet'i karşısında gören Er Kökçö, önce korkuya kapılır; ancak bir müd-

det sonra bu karşılaşma Almambet'in Müslüman olmasıyla sonuçlanır. Lamaist-Buddhist dinine mensup Oyrotların soylu kahramanı Almambet, Er Kökçö sayesinde Müslüman olmuştur. O artık Müslüman bir köle olmayı, kâfir bir han olmaya tercih etmektedir. Ancak babası ve annesi Almambet'in Müslüman olmasını hiç de hoş karşılamaz. Sonuçta Almambet babasını öldürerek Er Kökçö'ye katılır. Destanın bu bölümü dramatik olaylara da sahne olur. Çünkü Er Kökçö'nün adamları, Almambet'in Er Kökçö'ye katılmasını çekemediklerinden, Almambet'in Er Kökçö'yü karısı Ak-erkeç ile aldattığını iddia ederler. Prof. Dr. Gürsoy-Naskali bu ithamı, Germen destanı Nibelungenlied'de geçen bir olaya benzetir. Germen destanında da kimsenin karşı koymaya cesaret edemediği bir kahraman, ev sahibinin sadakatli karısıyla birlikte olmakla suçlanmaktadır; ancak ev sahibi koca işin iç yüzünü bilmekle birlikte hâdiselere açıkça müdahale edemez. Bizim kahramanımız Er Kökçö ise hem kendi kıskanç mizacının, hem de çevresindekilerin çevirdiği oyunun tuzağına düşerek Almambet gibi kendisine çok büyük bir güç katan kahramanı elinden geçirir. Bu itham karşısında dengesini korumaya çalışan Almambet, sonunda Er Kökçö'nün rakibi Manas'ın yanına gitmeye karar verir. Bu bölümün ikinci kısmı ise Almambet'in Manas'ın yanına geldikten sonraki olayları ihtiva etmektedir (m. 1132-1862). Almambet'in geleceğini haber alan Manas, yüksek bir yerden onun gelişini seyretmeye başlar. Almambet iyice yaklaştığında, Manas'ın çizmesiyle çöktüğü ize rastlar. Ayağı ile izin üzerine bastığında, Manas'ın ayak izinin daha büyük olduğunu görür. Bu hâdise Almambet ile Manas arasındaki güç dengesini, Manas'tan yana ortaya koymaktadır. Bundan sonra Manas'ın yiğitleri Almambet'in etrafını sararlar ve atının dizginlerini elinden alırlar; fakat Almambet meydan okurcasına dizginleri yiğitlerin ellerinden çeker. Bu hâdise de Almambet'in Manas'tan sonra ikinci büyük kahraman olacağına işarettir. Almambet ile Manas'ın buluşmasında bir de mucizevî bir hâdise cereyan eder: Manas, Almambet'i annesi ve babası ile tanıştırdığında, annesinin kurumuş memelerinden süt gelir. Bu hâdise sonucunda Almambet ile Manas süt kardeş olurlar.

“Manas ile Er Kökçö'nün Dövüşü, Manas'ın Kanıkey ile Evlenmesi, Ölümü ve Yeniden Dirilişi” adını taşıyan üçüncü bölüm (2686 mısra) de iki kısımdan oluşmaktadır. 351 mısradan oluşan birinci kısımda Manas, sürüleri bahane ederek Er Kökçö ile teke tek dövüşür. Fakat Er Kökçö'nün Manas'ı tüfekte vurması sonucunda Manas ilk defa ölümü tadar. İlk defa ölümü tadar diyoruz, zira destanda Manas iki defa daha ölecektir. Birinci ölümünde kırk yi-

ğidi Manas'ı yer altı dünyasından geri getirir. Bu bölümün ikinci kısmında (m. 352-2686) Manas'ın babası Cakıp, uzun yollar kat ederek Manas'a bir eş arar. Sonuçta Temir Han'ın Kanıkey adlı kızı Manas'a eş olarak seçilir. Beşinci bölümde etraflı bir şekilde anlatılan Manas'ın Közkaman ve Kökçököz isimli eşkıyalar tarafından zehirlenmesi hâdisesinden bu bölümde de bahsedilir. Bu defa zehirlenerek ölen Manas'a atı, köpeği ve doğanı yas tutar. Tanrı, hayvanların bu üzüntüsü karşısında Manas'ın hayatını ikinci defa bağışlar.

Dördüncü bölümün adı "Bok-murun (= Sümüklü Burun)"dur. 2197 mısradan oluşmaktadır. Bok-murun güçlü yiğit Er Töştük ile bir perinin oğludur. Yaşlı Kırgız Hanı Kökötöy, Bok-murun'u kendisine vâris seçer. Bok-murun, Kökötöy'ün ölümünden sonra bir cenaze yemeği düzenler. Bu törene uzaktan yakından herkes çağırılır, hatta düşman Kalmuklar dahi davet edilir. Bok-murun bu tören sonunda hanlığa lâıyk görülmeyi beklemekte, Bok-murun adı yerine kendisine bir yiğit ismi verilmesini dahi ümit etmektedir. Ancak, işler plânladığı gibi gitmez. Törende Manas ön plâna çıkarken, Bok-murun silik kalır. Yine bu bölümde Bok-murun'un elçisi Cas-uul, santranç oyununda Almambet'e yenilerek bahsi kaybettiği için Manas tarafından öldürülür. Bozkır kanununa göre elçinin öldürülmesi affedilmeyecek suç olmasına rağmen, Bok-murun, Manas'ın bu davranışı karşısında hiçbir şey yapamaz. Böylece hiçbir zaman Kökötöy'ün yerine han olamayacağını da ispatlamış olur.

Beşinci bölüm "Közkaman" adını taşımaktadır (2540 mısra). Bu bölümde, üçüncü bölümde de bahsedilen Közkaman ve Kökçököz isimli eşkıyalar tarafından Manas'ın zehirlenme hâdisesi etraflı bir şekilde anlatılmaktadır. Zehirlenen Manas'ı kayın pederi Temir Han'ın kendi yaptığı ilâçlar kurtarır. İkinci kez hayata dönen Manas, Mekke'ye giderek tavafta bulunur. Yine bu bölümde Almambet, Kalmuk prensesi Altınay ile evlenir.

"Semetey'in Doğuşu" adını taşıyan altıncı bölüm 1078 mısradan oluşmaktadır. Bu bölümde artık ihtiyar Manas'ı hasta yatağında görüyoruz. Kanıkey ile evleneli otuz iki yıl olmuştur ve Kanıkey yedi aylık hamiledir. Ancak Manas, doğacak çocuğunu göremeden üçüncü defa ölür. Manas'ı Talas ırmağının boyunda, Sulpukor (= Zülfikâr) dağı başına gömerler. Manas ölmeden önce, doğacak çocuğunu, her zaman yardımlarını gördüğü kırk yiğidine emanet etmiştir. Manas'ın ölümünden sonra Kanıkey, türlü badireler atlatır. Bilhassa Manas'ın kardeşleri Abeke ve Köböş ile babası Cakıp, Kanıkey'e rahat yüzü göstermez. Çünkü "At ölse, postu miras kalır; ağabey ölse, yenge miras kalır." diyen Cakıp, Kanıkey'i iki oğlundan biri ile evlendirmek istemektedir. Kanıkey

ise böyle bir evliliğe şiddetle karşı koyar. Bir müddet sonra Kanıkey'in bir oğlu olur. Bu sefer de Cakıp ve oğulları çocuğu öldürmek isterler. Ancak Kanıkey çocuğu ile kaçmayı başarır. Kanıkey ile çocuğunu bulamayan Cakıp ve oğulları ise Kanıkey'in oturduğu evi ateşe verirler. Kanıkey güç belâ babasının evine gidebilir. Kanıkey'in babası bütün halkı toplayarak bir ziyafet düzenler. Bu ziyafette ak sakallı bir ihtiyar tarafından çocuğa Semetey Han adı verilir. Semetey Han delikanlılık çağına gelince, babası Manas'ın yurduna giderek, mirasını ele geçirmek ister. Bunun üzerine Kanıkey oğlunu Manas'ı da yetiştiren Bakay'a gönderir. Semetey, Bakay'ın da yardımı ile, Cakıp ve oğullarını öldürerek Manas'ın mirasına sahip olur.

Destanın son bölümü olan "Semetey" adlı bölüm (1927 mısra), adından da anlaşılacağı üzere Semetey'i ve bir ölçüde de oğlu Seytek'i anlatmaktadır. Bu bölümde Semetey başa geçtikten sonra işleri iyi idare edemez. Töre bilmezliği yüzünden Manas'ın yiğitlerini de gücendirir. Hatta bir rüya ile ikaz edilene kadar ölmüş babasının hatırasına şaygıda kusur eder. Bütün bu hatalarının sonucunda Cediger'in oğlu Er-kıyaz'a yenilir ve kaybolur. Oğlu Seytek, Er-kıyaz tarafından öldürülmek üzere iken, annesi Ay-çürök, kuğu şekline gireceğini ve babası Akın Han ile yiğitlerini çağıracağını söyleyerek Er-kıyaz'ı tehdit eder ve oğlunun hayatının kurtarır. Seytek büyüyünce Er-kıyaz'ı öldürür ve atası Manas'ın yaşadığı Talas Ovasından Taşkent'e kadar olan yerlerde hüküm sürer.

Kitaptaki "Düzeltilmeler ve Notlar" adlı bölüm, Radloff'un derlediği Manas destanını 1990 yılında, Wiesbaden'de neşreden İngiliz araştırmacı Arthur T. Hatto'dan alınmıştır. Hatto'nun bu neşrinde, destanın tashih edilmiş Kırgızca metni, İngilizce çevirisi, metinle ilgili notlar ve indeksler bulunmaktadır. Prof. Dr. Gürsoy-Naskali, Hatto'nun tashih notlarını verirken ondan ayrıldığı hususları da belirtmiştir.

Kitabın "İndeksler" bölümü oluşturulurken de Hatto'nun verdiği indekslerden istifade edilmiştir. "İndeksler" bölümü, "Özel İsimler İndeksi", "Coğrafya İsimleri İndeksi" ve "Topluluk İsimleri İndeksi" olmak üzere toplam üç kısımdan oluşmaktadır.

Manasçının, destanda geçen pek çok vak'ayı, çoğu zaman iç dünyasını, hayallerini katarak yeniden yarattığı; hatta bazen dinleyicilerin talebine göre değiştirerek onların hoşuna gidecek hâle soktuğu bilinmektedir. Nitekim destanı okurken, üçüncü bölümü anlatan manasçının, özellikle Manas'ın yiğitliği ve hükümranlığı söz konusu olduğunda -belki de Radloff'dan çekindiği için- sanki

“Acaba Ruslar ne der?” endişesi ve tedirginliği içinde olduğunu hissediyoruz. Destanda güneşin aydınlattığı her şeye hükmeden Manas, sadece Ruslara karşı koyamaz. Rustan başka bütün milletler Manas’ın hükmü altına girerler (s. 59-60). Hatta, Çinlileri boğazlayan, Hintlilerin yurdunu ağlatan, Tacik kavmini yere seren Manas, Ak-padişa dediği Rus çarının önüne aş koyar; zira Ruslarla vuruşmayı göze alacak millet yoktur (s. 67-68). Dahası, Manas kırk yiğidine, Ruslara itaat etmelerini, çünkü kendisinin de Rus çarının önünde baş eğdiğini ve Rus milletinin çok cömert olduğunu söyleyerek onlara öğütlerde bulunur (s. 92). Sözün özü, Ruslar karşısında kahraman Manas’ın boynu kıldan incedir. Oysa bütün millî destanlarda değişmeyen tabii bir özellik vardır: Destan kahramanı asla başka bir milletin lideri önünde eğilmez, düşmanlarına daima üstünlük sağlar, milletini türlü tehlikelere karşı korur; hatta kurtarıcı bir rol üstlenir. Destan kahramanı nadiren yenilse bile, eski gücüne ve ihtişamına tekrar kavuşur. Çünkü destan ve kahramanı o milletin şerefidir, övüncüdür. Manas destanının diğer rivayetlerini görmediğimiz için, onlardaki Rus tesiri hususunda bir şey söylememiz elbette mümkün değil. Ancak Radloff varyantının üçüncü bölümünde geçen ve destanın tabii yapısını da zedeleyen bu unsurlar. Türkistan Türkleri üzerindeki Rus baskısının ne denli derin izler taşıdığını açıkça ortaya koyuyor. Manas destanının diğer rivayetleri üzerinde de buna benzer tahrifatın yapıldığını biliyoruz. Naşirler, son dönemlerdeki neşirlerde dahi, bazen edebî endişelerden, bazen de ideolojik sebeplerden ötürü çeşitli çıkarma ve eklemelerde bulunarak, metin üzerinde belirleyici rol oynamışlar, dolayısıyla da destanın tabii yapısına zarar vermişlerdir.²

Bu kitap, kanaatimizce, 1000. yılı münasebetiyle, ülkemiz adına Manas’a sunulan en güzel armağan olmuştur. Umarız bu eserin açtığı kapıdan Manas’ın diğer rivayetleri, hatta Alpamiş, Maday Kara, Nurgun Batır, İdigey gibi Türk destanları da Türkiye Türkçesine çevrilmiş olarak ülkemize girerler.

DR. MESUT ŞEN

² Lauri Harvilahti, “İpek Yolu Destanlarında Kültürel Kimlik ve İdeolojik Tahrifat”, *Bozkırdan Bağmsızlığa Manas*, TDK yayınları: 625. Ankara 1995, s. 278-287.